

José Nicolás de Azara a Barcelona. Promotor d'edicions literàries durant i entre les seves dues ambaixades a París (1798-1799, 1800-1803)

ESTHER GARCÍA PORTUGUÉS

Resum

José Nicolás de Azara estuvo en Barcelona desde el 11 de noviembre de 1799 hasta aproximadamente el 6 de enero de 1801. Es una etapa del estadista y promotor de las artes que todavía hoy resulta oscura en la historiografía; un período corto, pero muy significativo para conocer cuáles fueron las últimas actividades promotoras literarias del político y bibliófilo. El fondo documental Torres Amat, conservado en la Biblioteca de Catalunya, y el Azara, en la Biblioteca Nacional, así como las fuentes impresas del momento, nos han aproximado a la vida de Azara una vez que fue relevado del cargo de embajador español en París, el 26 de agosto de 1799. Estos documentos, muchos de ellos inéditos, son principalmente correspondencia del diplomático con sus hermanos Félix, ingeniero militar y naturalista, y Eustaquio, obispo de Barcelona, con su amigo Bernardo de Iriarte y con sus protegidos Pedro José Márquez, Silvestre Pérez y otros literatos. Las ediciones de libros vinculadas al diplomático, y las noticias que se publicaron en el conocido *Calaix de sastre*, han revelado la presencia de Azara en Barcelona, así como su participación en empresas editoriales durante este período, desde sus *Memorias* de 1799 a 1804 (1847) a la publicación de escritos en los campos de historia natural y de historia del arte.

Palabras clave: Azara, Barcelona, cambio del siglo XVIII al XIX, promotor editorial, embajador, Biblioteca de Catalunya, Biblioteca Nacional.

Pedralbes, 30 (2010), 283-322, ISSN: 0211-9587

Abstract

The stay of José Nicolás de Azara in Barcelona from 11 November 1799 to 6 January 1801 is an virtually unknown period in the biography of this statesman and promoter of the arts. Though a very short period, it is significant enough in order to know the last literary promoting activities of this bibliophile. The Torres Amat documents in the Library of Catalonia, the Azara documents in the National Library, and other published sources allow us to get to know Azara's life once he had been removed from as Spanish ambassador in Paris on 26 August of 1799. Thus, these documents, mainly letters of the diplomat with his brothers Félix, military engineer and naturalistic scientist, and Eustaquio, bishop of Barcelona, with his friend Bernardo de Iriarte and with his protegés Pedro José Márquez, Silvestre Pérez and other writers; the editions of books linked to the diplomat, and the news that he published in *Calaix de sastre* provide good evidence on his presence in the Barcelonan literary life and on his contribution in publishing studies on natural history and the history of art.

Key words: Azara, Barcelona, turn of the 18th century, publishing promoter, ambassador, Library of Catalonia, Spanish National Library.

1. *Primera ambaixada d'Azara a París, la reactivació de la seva faceta editora*

El 1798 entraven les tropes franceses a Roma sota el comandament del general Louis Alexandre Berthier i es proclamava la República romana. Pius VI anà a l'exili i José Nicolás de Azara, retirat a Florència, l'11 d'abril de 1798 rebia el nomenament d'ambaixador a París. Finalitzava així la seva etapa política a Roma com a ambaixador d'Espanya davant la Santa Seu (1784-1798).

A Espanya, el secretari d'Estat Manuel Godoy havia estat substituït pel ministre d'Hisenda Francisco Saavedra el 28 de març de 1798. La intenció política de Godoy havia consistit a millorar les relacions espanyoles amb el Directori i amb aquest propòsit havia enviat a París Francisco Cabarrús com a ambaixador extraordinari a París en substitució

de Bernardo del Campo. No obstant això, el 20 de gener de 1798, el Directori no admeté les credencials de Cabarrús i es mostrà favorable a Azara.¹ Finalment, Azara fou nomenat, pel rei, ambaixador espanyol a París. Arribà a la capital francesa el 22 de maig de 1798 i l'11 de juny d'aquell any va prendre possessió oficialment del càrrec i fou rebut en audiència pública pel Directori executiu.²

Per a Azara significà un canvi dràstic, en tots els sentits, respecte a la vida que havia dut a Roma, lluny de tot aquell entorn cultural que durant més de trenta anys havia consolidat. S'enfrontava a un nou període marcat pels conflictes i sobretot per les intrigues polítiques, tant a la cort espanyola com al Directori francès, i es trobà, com a diplomàtic, enmig de situacions poc favorables a la seva imatge.

Un dels principals objectius que es traçà Azara a París fou crear l'enyorat esplendor de Roma, un entorn cultural on poder desenvolupar les seves inquietuds promotores. El 13 de juliol es reuní amb el seu bibliotecari Esteban de Arteaga³ i, uns quants dies més tard, amb el seu amic el pintor Buenaventura Salesa. Aquest darrer va estar poc

1. Consulteu aquests canvis en la jerarquia política en Paul BESQUES, «La première ambassade de D. José Nicolás de Azara á Paris (mars 1798 — aout 1799)», *Bulletin Hispanique*, 3 (1901), p. 251; Gabriel SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado aragonés José Nicolás de Azara*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2000, pp. 36 i 39; i E. LA PARRA, *Manuel Godoy. La aventura del poder*, Tusquets, Barcelona, 2002, pp. 188-189.

2. Discurs de benvinguda del Directori a Azara i el seu agraïment en nom d'Espanya, a la *Gaceta de Madrid*, núm. 50 (22/6/1798), pp. 460-463. Transcrit només el discurs d'Azara en Gabriel SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José Nicolás de Azara*, Peter Lang, Madrid, 1994, pp. 43-44, n. 235; i la versió íntegra, en Esther GARCÍA, «José Nicolás de Azara i la seva repercursió en l'àmbit artístic català», tesi doctoral accessible en suport electrònic: TDX-0922110-095426, Universitat de Barcelona, 2007, doc. núm. 92.

3. Esteban de Arteaga va estar a París fins a la seva mort el 30/10/1799, quan havia finalitzat la primera ambaixada d'Azara a la capital francesa: L. G. MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*, 45 vol., París, 1843, vol. 2, p. 507; i Miquel BATLLORI, *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos. Españoles-hispanoamericanos-filipinos, 1767-1814*, Gredos, Madrid, 1966, p. 133.

temps amb ells, un mes i mig escàs, del 20 de juliol al 8 de setembre,⁴ perquè Salesa marxà a Espanya. El diplomàtic aragonès l'havia recomanat a Bernardo de Iriarte, llavors viceprotector de la Real Academia de San Fernando, i Salesa aviat va ser nomenat pintor de cambra (1799) i director de la classe de pintura a la Real Academia de San Luis de Saragossa (1800).⁵

Tot i que Azara estava ben considerat per Napoleó i la seva vàlua era reconeguda dins dels cercles erudits parisencs, se sentia descoratjat per prendre iniciatives de promotor, a excepció de dur a terme l'edició dels escrits del seu germà Félix i les *Memorias*. Aquests treballs actuaren de refugi intel·lectual, perquè sempre es mostrà nostàlgic de la vida que havia viscut a Roma.⁶

El ressò europeu d'Azara com a polític havia tingut el seu parangó com a bibliòfil, ja que era un gran coneixedor del món editorial i del llibre. Per aquest motiu, al cap de pocs dies, a la capital parisenca fou convidat per l'editor François Ambroise Didot a visitar la seva impremta, a més d'assistir a reunions literàries.⁷ No obstant això, el diplomàtic

4. La recomanació d'Azara és una mostra de generositat cap al seu col·laborador. Carta del 10/9/1798, transcrita per Javier JORDÁN, *José Nicolás de Azara, promotor de las artes*, tesi doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid, 1995, doc. 223.

5. A la carta que Azara escriví a Iriarte el 18/7/1800, esmentava el destí de Salesa a Saragossa. Biblioteca Nacional de España (BN), ms. 20089, carpeta 8, núm. 59, transcrit en JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 238. Vegeu les actes de la Real Academia de las Nobles Artes de San Luis, de Saragossa, 1802, LXVIII-LXIX i CXXXVI, donades a conèixer per Rafael OLAECHEA, *Las relaciones hispano-romanas en la segunda mitad del XVIII. La agencia de preces*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza (ed. or., 1965), 1999, 2 vol., p. 551, n. 65.

6. Vegeu aquest pesar descrit en la correspondència d'Azara a Bodoni, transcrita per Angelo CIVARELLA, *De Azara-Bodoni* [de 1776 a 1802], Stamperia Real, Parma, 1979, 2 vol., II, pp. 179-180.

7. Carta d'Azara a Bodoni del 6/6/1798, en CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, p. 136; i G. SÁNCHEZ, *La biblioteca de José Nicolás de Azara*, Calcografía Nacional Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid, 1997, pp. 52-53. Només arribar a París demanava un exemplar en pergami de la «Biblia llamada Regia» al bibliotecari de l'Escorial, per sol·licitud expressa de la direcció de la Biblioteca Nacional de París.

trobà un París tancat i considerava els francesos molt limitats en l'art de rebre a casa, molt lluny de l'ambient festiu que havia gaudit a Roma.

Al cap de quatre mesos, l'enyorament d'Azara cap a Roma era cada dia més evident. Coneixia perfectament la política de la República Francesa, segons ell poc democràtica i basada en lleis noves. Patia pel destí d'Itàlia i se sentia traït per l'actitud insaciable dels ocupadors per obtenir beneficis. Al mes següent escrivia a l'impressor palatí a Parma, Giambattista Bodoni, per lamentar-se de no poder llegir, no tenir llibres, ni temps per pensar en les lletres, perquè considerava que la seva vida s'havia reduït a la correspondència oficial i a reunions diplomàtiques.⁸ Malgrat el que deien els diaris, trobà el món de les lletres parisenques sota mínims, molt proper al dels bàrbars, i es queixava, per damunt de tot, que s'hagués prohibit per llei ensenyar llatí a les escoles.⁹ Intentà configurar a París una biblioteca, però l'absència d'edicions llatines i la impossibilitat de continuar instruint-se sobre pintura i arquitectura no li permeteren argumentar sobre aquestes ciències, en les quals «aveva fatto e vedutto», segons expressà al seu amic, l'impressor reial.¹⁰

Entre els papers que dugué a París hi havia els esborranys de les seves *Memorias*, una empresa que havia ideat durant el seu exili a Florència, després de l'armistici de Bolonya (1796) i fins al tractat de Tolentino (1797). Pretenia així deixar constància dels esdeveniments polítics revolucionaris francesos que havia viscut a Itàlia. El text naixia de la pròpia necessitat d'Azara de donar a conèixer el seu paper de mediador i d'accentuar les posicions enfrontades dels diferents governs europeus.

Carta d'Azara a Francisco de Saavedra, 18/7/1798, transcrita per JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 231.

8. Vegeu algunes d'aquestes reunions organitzades pel Directori executiu i pel Ministeri de Relacions Exteriors a Biblioteca Nacional de Catalunya (BNC), Fons Torres i Amat, ms. 3783, sig. 22-vi, registre 5484, armari v, prestatge iv, núm. 15, vol. 32, 737-1804, docs. 109 i 110.

9. CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, pp. 104 i 143.

10. CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, cartes datades els dies 4/12/1799, 26/8/1801 i 19/7/1802.

Azara havia escrit a Bernardo Iriarte: «Tengo algunas cosillas empezadas y les daré la última mano. A su tiempo las verás».¹¹

Tanmateix, no fou fins que va ser destituït del càrrec d'ambaixador a París l'agost del 1799, que veritablement Azara va tenir temps per dur a terme el seu projecte. Així ho va fer saber a Giambattista Bodoni quan es va veure deslliurat de les seves obligacions d'Estat, paraules plenes d'alegria i d'esperança que manifestaven el seu desig de poder tornar a Roma amb els seus amics i dedicar-se a promoure la cultura.¹² Abans de marxar de París, el 15 de setembre anunciava a Bernardo Iriarte la seva intenció d'escriure les memòries: «Cuando estaré despacio, pondré en orden mis *Memorias* y te las comunicaré».¹³ De fet, fou durant l'estiu del 1800 i al seu poble nadiu de Barbuñales (Osca) quan enllestí el text de les negociacions de Portugal i París.¹⁴

El tractat de Tolentino (1797), signat entre França i Espanya, es va complir i Azara va ser espectador de com arribaren les obres espoliades, procedents d'Itàlia.¹⁵ Un esdeveniment que el diplomàtic sembla que aprofità per redactar una memòria artística sobre els pintors francesos, basant-se en el patrimoni del Museu Nacional. Aquesta dada aportada

11. BN, ms. 2088/3, transcripció parcial en Rafael OLAECHEA, «José Nicolás de Azara, literato y mecenas», *Actas del I Symposium del Seminario de Ilustración Aragonesa*, Diputación General de Aragón, Zaragoza, 1987, p. 84, n. 169; i SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 280.

12. El seu propòsit era passar primer per Barcelona i Barbuñales abans de tornar a Roma. Vegeu CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, 147.

13. BN, ms. 20089/10, carta d'Azara a Iriarte, transcrita parcialment per OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 84, n. 170.

14. Carta d'Azara a Iriarte del 10/9/1800, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 120.

15. Sobre aquest tema vam publicar l'article «José Nicolás de Azara (1730-1804) y el cambio hegemónico en las artes de Roma a París después del Tratado de Tolentino (1797), y su recuperación por la intervención del escultor Antonio Canova (1757-1822)», *Actas XVI Congreso Español de Historia del Arte. La multiculturalidad en las artes y en la arquitectura*, Gobierno de Las Canarias i Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, vol. II, pp. 665-673.

pel biògraf familiar dels Azara, Basilio Sebastián Castellanos de Losada, és una informació que estudis recents encara no han pogut documentar.¹⁶

Azara, a París, va estar al dia de les novetats literàries, facilità exemplars a aquells il·lustrats que li demanaren i donà suport als projectes editorials dels emprenedors que li sol·licitaren consell, i com sempre es va mantenir obert a gestionar les sol·licituds d'ajut pecuniari i de prestigi.

Talment com ho havia fet a Roma, practicà l'intercanvi de llibres i passava i rebia contínuament novetats literàries. Per exemple, proporcionà al director de l'Observatoire parisenc, Joseph Jérôme Lalande, conegut a Roma per la seva guia d'itinerari a seguir per Itàlia,¹⁷ una novel·la sobre Constantinoble. Per això, Lalande li demanava un altre exemplar per als astrònoms, després de l'èxit que havia obtingut entre els francesos.¹⁸

Un altre exemple d'aquests intercanvis i d'informació sobre el món del llibre el constitueix una carta anònima datada el 29 d'abril de 1799, dirigida a Azara, en la qual s'anunciava la publicació de la correspondència entre Voltaire i Bourgoing i el lloc on es podia adquirir.¹⁹ El mateix

16. Basilio Sebastián CASTELLANOS, *Historia de la vida civil y política del célebre diplomático y distinguido literato español el magnífico caballero D. José Nicolás de Azara, marqués de Nibbiano* [...], I-II, Imprenta de Don Baltasar González, Madrid, 1849-1850. És poc probable que Azara fes aquesta memòria per l'escàs interès que va demostrar per l'art francès, segons JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, p. 69.

17. La biblioteca d'Azara disposava de la primera edició del Lalande. Consulteu l'inventari de llibres que es posaren a la venda a FRANCISCO ITURRI i SALVATORE FERRAN, *Bibliotheca Excellentissimi DD. Nicolai Josephi de Azara ordine alphabetico*, Romae, Salvioni, MDCCCVI [1806] i la transcripció del document a SÁNCHEZ, *La biblioteca*, p. 266, núm. 3054.

18. Biblioteca Nacional de Catalunya (BNC), Fons Torres i Amat, doc. 41, del 18/8/1799. Carta de Lalande a Azara, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 102.

19. «[...] avez vous vü el de qui viene publiée sa correspondance avec Voltaire depuis 1761 jusq'en 1777 avec des notes par Bourgoing; elle est annoncée dan le moniteur n.º III chéz du Pont rue de la Pey n.º 1231 et chez Bourgoing rue neuve des Matturius n.º 731. Si vou pouviez m'en faire passer un exemplaire chargés Artega de

Bourgoing escriví a Azara per enviar-li els sis primers exemplars de l'obra per la qual s'havia interessat.²⁰ Justament, el baró J. F. de Bourgoing serà l'autor a instàncies de Napoleó de la *Notice historique sur le chevalier D. Joseph Nicolas d'Azara, ambassadeur d'Espagne a Paris*, editada a la mort del diplomàtic.²¹

El comissaire de l'Académie des Sciences de París, Cossigny, li envià tres manuscrits, suplicant-li la lectura: un assaig sobre la fabricació d'índic i dos memorials sobre la fabricació d'*eaux-de-vie de suere*, a més de regalar-li un exemplar sobre el cafè que l'Acadèmia li havia publicat.²²

A París, tot i ocupar molt del seu temps en qüestions polítiques, Azara estava al dia de les noves edicions espanyoles. Es preocupà de la publicació d'*El ingenioso hidalgo don Quixote de la Mancha compuesto por Miguel de Cervantes Saavedra*, concretament la segona publicació

vous la chareson que fait il fonc le bon theologue qui ne n'a pas domá signe le souvenance de que je value pourtant, nou plus que d.Stefano despus son depare pour l'Espagne». Transcripció parcial del document trobat a BNC, Fons Torres i Amat, doc. 42, del 29 d'abril de 1799.

20. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 101, datat el 18/9 [1798], transcrit en GARCÍA, *José Nicolás de Azara*, doc. núm. 97.

21. Baró J. F. de BOURGOING, «Notize historique sur le chevalier Don Joseph-Nicolas d'Azara, Arragonais, ambassadeur d'Espagne à Paris, mort dans cette ville le 5 pluviôse an 12», *Gazette Nationale ou Le Moniteur Universal*, núm. 195 (París, press 15 germinal año 12 de la Republica, [5/4/1804]), pp. 888-890. Reeditat en l'opuscle «Noticia histórica sobre el caballero Don José Nicolas de Azara aragonés, embajador de España en París, muerto en dicha ciudad en 26 de enero de 1804. Escrito en francés por M. Bourgoing, y puesto en castellano por un distinguido literato de nuestra época» (1804), en José Nicolás de Azara, *El espíritu de Don José Nicolás de Azara, descubierto en su correspondencia epistolar con don Manuel de Roda*, Imprenta de J. Martín Alegría, Madrid, 1846.

22. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 157. Transcripció de la carta del 16/6/1799 a GARCÍA, *José Nicolás de Azara*, doc. núm. 100. A la carta del 15/7/1799 es descriu Azara com un entès en la fabricació de la «poudre à canon» i el dirigeix a l'Académie de les Science de París on pot verificar els seus experiments que avalen el seu estudi sobre l'índic estret de l'anil. BNC, Fons Torres i Amat, doc. núm. del 157 al 163.

de Juan Antonio Pellicer, bibliotecari de S.M., completada l'any 1800 amb els darrers volums.²³ Pellicer havia rebut informació i suport d'Azara. Testimoni d'aquest vincle literari és la carta del bibliotecari dirigida al diplomàtic el 26 d'abril de 1799, en la qual demanava l'opinió d'expert sobre l'edició que en aquell moment estava preparant i en la qual havia estat treballant des de feia més de vint anys. També li enviava els dos primers volums d'un total de cinc, els quals pensava millorar.²⁴

Paral·lelament, Azara seguia una política basada a mantenir l'aliança d'Espanya amb la República Francesa, d'acord amb el desig de Carles IV. Regularment, escriví a Francisco Saavedra per informar-li de l'ambient d'intrigues polítiques que es vivia a París amb el clar propòsit d'assolir el poder.²⁵ De fet, l'expedició del cònsol general Bonaparte a

23. Sobre aquesta segona edició iniciada l'any 1798 i finalitzada el 1800, vam aportar informació inèdita en la nostra publicació per commemorar l'any Cervantes a «El Quixot de Juan Antonio Pellicer (1738-1806), un exemple del procedir il·lustrat a través de dues cartes dirigides al bibliòfil José Nicolás de Azara (1730-1804)», *Butlletí Reial Cercle Artístic*, època II, 17 (octubre-desembre del 2005), pp. 5-7. Per al dit estudi vam utilitzar dues cartes que vam trobar a BNC, Fons Torres i Amat, doc. 271 i 375, transcrites per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 99 i 101.

24. En aquestes cartes també es comentava la contribució d'Azara en aconseguir un pensió a un eclesiàstic relacionat amb Pellicer. El bibliotecari rebé el suport del diplomàtic i aquest li envià els tres volums restants, fent alhora palès l'interès d'Azara de dur a terme l'edició de llibres amb l'objectiu de contribuir a la millora del llenguatge.

25. Azara estava al corrent de les intrigues, d'aquells que es volien mantenir en el poder del Directori i les d'aquells que volien restablir la monarquia. Consulteu aquest tema a les Memòries en J. N. de AZARA, *Revoluciones de Roma que causaron la destitución del papa Pío VI como soberano temporal, y el establecimiento de la última República romana, así como la conquista de aquella parte de Italia por los franceses mandados por Napoleón; y relación de la política de España y de sus sucesos de Francia posteriores a estos acontecimientos. Memorias originales del célebre diplomático y distinguido literato español, del Excmo. Sr. D. José Nicolás de Azara* [obra publicada per Agustín de Azara], Imprenta de Sanchiz (1799-1804), Madrid, 1847, III, pp. 247-253; Andrés MURIEL, «Historia de Carlos IV», en *Memorial Histórico Español*, col. Documentos, Opúsculos

Egipte obeí, entre altres motius, a una tàctica política preventiva que el deixava al marge d'aquest ambient conflictiu.²⁶

Mentre durà la primera ambaixada d'Azara a París, a Espanya, Mariano Luis de Urquijo, oficial major de la Secretaria d'Estat, fou habilitat interinament per ocupar el càrrec de Saavedra, que estava greument malalt, per ordre de Carles IV, el 13 d'agost de 1798. Urquijo no trigà a entrar en desavinences amb el Directori pels seus intents de negociar la pau amb Portugal. El Directori, al mes de febrer del 1799, demanà el cessament d'Urquijo i proposà Azara per ocupar el seu lloc. Aquesta intervenció francesa en els afers d'Estat de Carles IV s'interpretà com una maniobra política d'Azara i fou el desencadenant pel qual va ser ràpidament substituït a l'ambaixada a París per Ignacio de Múzquiz, llavors ministre del rei a Berlín. Azara va rebre la notificació reial exonerant-lo del càrrec d'ambaixador, el 26 d'agost de 1799.²⁷

Un mes més tard, Azara presentà al Directori el seu successor en el càrrec Ignacio Múzquiz, ambaixada que va compartir amb el general Mazarredo, cap de l'esquadra espanyola a Brest, a partir de l'11 d'octubre. Pocs dies després, el 16 d'octubre, Bonaparte arribà a París i a peti-

y Antigüedades, Real Academia de la Historia, t. xxxiii, vol. v, Viuda e hijos de Manuel Tello, Madrid, 1893-98, pp. 130 i ss.; BESQUES, «La première», p. 414; i SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 37.

26. Carta d'Azara a Saavedra del 7/6/1798, transcrita parcialment per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 39. Consulteu que significà l'expedició com a maniobra política de Bonaparte a BESQUES, «La première», p. 410.

27. Trobareu informació sobre les desavinences entre Urquijo i Azara, així com la relació del diplomàtic amb Bonaparte, en MURIEL, «Historia», xxxiii, pp. 85-90; BESQUES, «La première», pp. 420-421; Cayetano ALCÁZAR, «Azara y el despotismo ilustrado», en *Colección de estudios históricos, jurídicos, pedagógicos y literarios (Mélanges Altamira). Treinta y dos monografías [...] ofrecidas a D. Rafael Altamira y Crevea con motivo de su jubilación de catedrático y del cumplimiento de sus 70 años de edad*, Bermejo, Madrid, 1936, pp. 32-41; Carlos E. CORONA, *José Nicolás de Azara. Un embajador español en Roma*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1948; i OLAECHEA, *Las relaciones*.

ció expressa del general s'entrevistà amb Azara, abans que el diplomàtic aragonès marxés cap a Barcelona.²⁸ Això succeïa uns quants dies abans que el seu secretari i amic Esteban de Arteaga morís a París.²⁹

2. Azara a Barcelona: intensifica l'activitat de promotor editorial

L'11 de novembre de 1799 Azara arribà a Barcelona i el 26 es posà en contacte amb Manuel Godoy per proporcionar-li suficients arguments que demostraven la intriga ordida per Urquijo per fer-lo fora de la política. Aquesta informació afavorí el retorn i la recuperació del poder al Príncep de la Pau. Així mateix, Azara obria una porta que li permetria la rehabilitació política i poc després recuperar l'ambaixada.³⁰

La rebuda d'Azara a Barcelona va ser molt diferent de l'acolliment parisenc que li havia dispensat el Directori per honorar el nou ambai-

28. Azara i Bonaparte intercanviaren impressions sobre l'ambient d'intrigues a París. Carta d'Azara a Iriarte del 12/11/1799: «Bonaparte llegado a Paris en hombros de toda la francia, se puede decir, apenas apeado me escrivio un billete en que me decia quanto sentia mi partida, y que no lo dexaban venir a abrazarme en el momento, y que no partiese sin verlo. Fui a verle, y dexando 300. Generales, Directores y Diputados en la Sala se encerró conmigo por tres horas; y yo ya no era embajador ni nada»: BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 41, transcripció parcial de SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 50, n. 256-259, i íntegra per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 103. En una altra carta, dirigida també a Iriarte, de 22/11/1799, li explicava les conseqüències dels seus consells a Bonaparte, nomenat ja generalíssim: «En Paros ha habido una gran revolucion, que Barras quedaba preso, los otros Directores depuestos, Los Consexos fuera de Paris y Bonaparte declarado generalisimo, o lo que seria lo mismo, Dictador. Mucha [...] La castracion del Directorio se la aconsejé yo el ultimo dia que lo vi, y si esto se verifica tendremos la paz infaliblemente»: BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 42, transcripció de la carta per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm.105.

29. Morí el 30 d'octubre de 1799.

30. Transcripció de la carta de Carles IV al Directori del 22/2/1799, en la qual es detalla el moment més delicat entre els dos països i els afers d'Urquijo. MURIEL, «Historia», xxxiii, pp. 90-94; BESQUES, «La première», pp. 421-423; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 43.

xador d'Espanya a França.³¹ A la Ciutat Comtal no hi hagué ni pompa, ni cap recepció, ben al contrari, Rafael d'Amat i Cortada, baró de Maldà, en el seu conegut *Calaix de sastre* de l'11 de novembre de 1799, anunciava així la seva arribada:

Ha entrat a Barcelona en esta tarda, passant a allotjar en Santa Anna, ab lo senyor bisbe auxiliar don Pau Sitjar, aquell tan gavatx, vull dir lo ministre Azara, que era en la cort de Roma. Subjecte no gens afecte a la Iglésia, per lo que ens consta ser-li contrari, com s'ha vist ab lo molt que donà què mèixer i sofrir en Roma i Itàlia al difunt summo pontífice, Pius VI, havent-se portat com un verdader republicà, com que no fóra un dels enemics de la Iglésia de Déu, anant contra frares i capellans...³²

L'endemà, el baró de Maldà rectificava afegint-hi una:

Advertència: Havent-se'm acalorat la fantasia ab la pluma en la mà, escrit que he una coenta invectiva contra lo senyor ministre Azara, d'haver estat enemic de Sa Santedat, lo difunt Piu VI, se m'ha dit haver-lo defensat tant quant ha pogut de sos enemics los francesos republicans.

Eren les conjectures d'un home il·lustrat barceloní davant dels darrers esdeveniments polítics succeïts a l'Estat Pontifici, que portaren a la proclamació de la República romana i a l'exili del papa Pius VI. Més endavant afegia: «lo que no ha pogut dit senyor ministre conseguir, ni lo que demanava als francesos o al Directori de París, aon fou enviat, i est desterrat-lo de París, havent-se'n vingut a Espanya i a Barcelona, que arribà ahir».

31. Fou rebut pel Directori francès a París l'11 de juny, i fou nomenat oficialment ambaixador en audiència pública pel Directori executiu. La cerimònia i els discursos de l'acte foren publicats a la *Gaceta Madrid* del 22 de juny de 1798. Consulteu GARCÍA, «José Nicolás de Azara», pp. 665-673 i la transcripció de tots els discursos a GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 92.

32. Rafael d'AMAT, baró de Maldà, *Calaix de Sastre*, Barcelona (1769-1816) 1990, dia 11/11/1799, p. 253.

Finalitzava la notícia puntualitzant el seu parer sobre l'actuació d'Azara. Al seu entendre havia deixat en mans del poble romà el seu destí: «En quant a tot lo demés, noto, com Pilat als jueus *quod scripsi scripsi*». Després comparava la conducta del diplomàtic amb la del Govern actual davant de qüestions tan delicades.³³

Hi ha dos factors que justifiquen aquesta fredor envers Azara. El primer i principal és que arribava a Barcelona destituït del càrrec d'ambaixador, és a dir, desprestigiada, i el segon, que a la Ciutat Comtal havia perdut els seus principals interlocutors en el món artístic i de l'Església:³⁴ el director de l'Escola Gratuïta de Dibuix, Pasqual Pere Moles, havia mort l'any 1797, el mateix any que el seu germà, el bisbe de Barcelona Eustaquio de Azara.³⁵ Dues figures que haurien afavorit de gran manera l'estada del diplomàtic a Barcelona.

L'escrit del baró de Maldà, no gaire favorable al nostre protector de les arts, contradiu la carta d'agraïment al diplomàtic dirigida pels prohoms de la ciutat: el marquès de Vallesantoro, el comte de Creixell i el marquès de Monistrol, entre altres, per haver intervingut a socórrer la ciutat i fer-hi arribar farina.³⁶ Aquest no fou un cas aïllat, Azara sempre va estar a punt per ajudar així que la pesta entrà a Barcelona. Disposà, per exemple, que es difongués un imprès informatiu: «Ayer recibí puntualmente el libro de Munarriz con el impreso de la peste, que acavo de

33. AMAT, *Calaix de Sastre*, dia 12/11/1799, pp. 253-254.

34. És certament descoratjador no haver trobat cap vincle d'Azara amb els escultors Francesc Bover i Manuel Oliver i el pintor Francesc Rodríguez, pensionats que estigueren sota la seva protecció. I tampoc hem pogut documentar cap relació amb la Junta de Comerç, institució que l'havia honorat com a promotor de les arts.

35. Segons Basilio Sebastián de Castellanos, la mort del bisbe de Barcelona, Eustaquio de Azara, es produí el 27 de maig de 1798, però aquesta dada és incorrecta, ja que fou el 24 de juny de 1797. Basilio Sebastián CASTELLANOS, *Panteón biográfico-moderno de los ilustres Azaras de Barbuñuelos en el antiguo reino de Aragón, hasta el actual marqués de Nibbiano el señor don Agustín de Azara y Perera*, Imprenta de la Viuda de Sanchiz e hijos, Madrid, 1848, p. 58.

36. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 276, carta dirigida a Azara datada el 17 d'agost de 1799.

leer, y me ha gustado voi a darlo a un amigo que es aquí de la Junta de Sanidad, y podra servirle de mucho, porque estan plantificando varias providencias». ³⁷

També sembla que es va desprendre d'uns diamants, els quals posà a la venda per aconseguir blat africà, unes transaccions mercantils del diplomàtic totalment altruistes que van permetre pal·liar les deficiències d'aquest cereal a la ciutat. ³⁸

La correspondència amb el seu amic Bernardo de Iriarte ³⁹ i el diari del baró de Maldà ens informen que s'allotjà a la parròquia de Santa Anna, «ab lo senyor bisbe auxiliar don Pau Sitjar», el dia de la seva arribada. El baró afegia: «No se'm dóna res de veure i conèixer al tal ministre o exministre Azara, per més que sia ministre i oncle de l'actual senyor prior de Santa Anna, don Dionísio Bardagí». ⁴⁰

Dionisio i Eusebio Bardaxí eren nebots d'Azara ⁴¹ i, per tant, també del seu germà, el bisbe de Barcelona, Eustaquio. Estaven emparentats amb Pablo Schar Ruata, també nebot dels Azara i cosí germà dels Bardaxí. Quan Eustaquio fou nomenat bisbe de Barcelona (1795-1799), va

37. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 14 i 15: cartes d'Azara a Iriarte del 19/11/1800 i 22/11/1800, transcrites per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 126 i 128.

38. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 65 i 68: cartes d'Azara a Iriarte del 9/8/1800 i 20/8/1800, transcrites per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 114 i 116.

39. «Mi equipage no podra llegar aun en 15.dias por lo horrendo de los caminos, y entretanto estoi con la ropa que traigo a cuestras. Me he aloxado en la casa que tiene aquí mi sobrino el Auditor de Rota como Prior de S.ta Ana, y es una especie de convento. Para un invalido desterrado todo es bueno», BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 41: carta d'Azara a Iriarte, datada només d'arribar a Barcelona el 12/11/1799, donada a conèixer per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 50, n. 256-259 i transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 103.

40. AMAT, *Calaix de Sastre*, 11/11/1799, p. 253.

41. Dionisio, auditor de la Rota, continuà a Roma i el 1816 fou nomenat cardenal per Pius VII. Eusebio no estava a Barcelona quan arribà Azara, ja que, destinat a Viena, passà per París. BN mss. 20089, carpeta 8, núm. 19, 120 i 22. Cartes d'Azara a Iriarte del 8/1/1800; 22/1/1800, i 24/1/1800.

fer venir Sichar com a vicari general. Sichar fou nomenat bisbe de Lleida el 1797 i bisbe auxiliar de Barcelona del nou bisbe Díaz Valdés (1799-1808)⁴² a la mort del seu oncle. En aquest ambient tan familiar es va moure Azara a Barcelona.

Per això, Azara demanava a Eusebio Bardaxí, llavors secretari de la Legació espanyola a Florència des del 1795, que enviés el seu equipatge a la casa de Sichar a Barcelona.⁴³ A la ciutat, el seu refugi foren el món eclesiàstic i novament les lletres.⁴⁴ Es dedicà a escriure les *Memorias* per deixar constància de la seva actuació en els afers polítics. En aquest món de lletres, Azara conreà un petit cercle cultural, format per refugiats monàrquics francesos i erudits eclesiàstics. A Bernardo Iriarte li explicava el seu pas per casa del bisbe:

Barcelona 11. abril 1800 // Querido Bernardo. Ayer recivi tu carta de 4 [...]. Y de los interminables en ocasiones que vuelven locos a estos catalanes. He notado que se [...] que yo no me estasiaba con sus tales moxigangas, ni me cuidaba de ver tales prodigios. Ha sido pues preciso ir las a ver a casa del obispo, para que fuese mas observable [...] gusto q devocion he dicho a todos que en ninguna parte habia visto prodigio semejante.⁴⁵

42. La biografia de José Pascual Benabarre a *Ribagorza, portal de la comarca*, atribueix al bisbe Sichar haver enriquit la biblioteca del Seminari Conciliar Episcopal amb els seus llibres i altres donatius, entre els quals hi havia un gran nombre de llibres que van pertànyer a la biblioteca del seu oncle Azara.

43. Carta del mes d'abril de 1798 donada a conèixer per OLAECHEA, *Las relaciones*, p. 292.

44. «Aquí el tiempo continua revuelto y malo y llueve como a los 40 grados, yo paso mi vida con los pocos libros que tengo, y me instruyo con la correspond.a de mi grande amigo el Doctor De historia natural, cuyas disertaciones has visto. Es una mina inagotable el tal hombre, y cada dia hace nuevos descubrimientos que comunica al que mira como su senyor y aprovante», BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 120: carta d'Azara a Iriarte del 22/1/1800, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 108.

45. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 36: carta d'Azara a Iriarte de l'11/4/1800.

La duquessa d'Orleans fou un dels seus visitants assidus.⁴⁶ Azara se sorprendé de l'estat de pobresa en què es trobava i escriví al seu amic Bernardo de Iriarte: «He visto la Duquesa de Orleans en la pobre choza que ocupa...».⁴⁷ La considerà: «Mi amico y amiga aquí es la Duquesa de Orleans la mas buena muger del mundo, hablamos de sus cosas y de las de Francia, y asi nos ponemos un poco al corriente. Viene dos veces a la semana a tomar chocolate conmigo».⁴⁸

Dins d'aquest món cultural eclesiàstic conegué el responsable de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, Ignasi Torres i Amat, la qual havia estat organitzada i ordenada pel seu oncle Fèlix Amat de Palou (1772),⁴⁹ amb qui Torres col·laborà com a secretari (1799). Els projectes literaris de Torres i Amat de fer un diccionari d'autors catalans el vinculen amb els interessos d'Azara, sempre preocupat per les lletres i l'ortografia, tasques per les quals el 1803 ingressà a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Segons el nostre parer, el fet d'haver conservat les cartes d'Azara adreçades al seu germà Eustaquio, bisbe de Barcelona,⁵⁰

46. «La Duquesa de Pontiebre aquella grande y piadosa Princesa viuda del Duque de Orleans degollado en Paris despues del sacrificio de su Rey, emigrada á España, tenía su residencia en Sarria, poblacion distante una legua de Barcelona. El caballero Azara la visitaba frecuentemente y los días qe. Dexaba de hacerlo era visitado de la misma», BN, ms. 20089/194, carpeta II. Recordatori inèdit de Fra Antonio de los REYES titulat *Retrato histórico y elogio fúnebre del caballero Don José Nicolás de Azara*, 1804, apartat 67 i 80.

47. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 42: carta d'Azara a Iriarte del 22/11/1799, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm.105.

48. Afegia no haver vist a la «Borbon». BN, ms. 20089, carpeta 8, núm.26: carta d'Azara a Iriarte del 1/3/1800, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 109. Es reunia sovint amb el seu amic Aranza, Asanza o Afarga, no hem esbrinat qui és, només deixem constància per a recerques posteriors. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 19 i 27, carta d'Azara a Iriarte del 8/1/1800 i 5/3/1800.

49. Havia estat secretari del bisbe Josep Climent (1774).

50. Les cartes adreçades al seu germà bisbe parlen de les seves malalties i del moment polític tan delicat que llavors es vivia tant a Roma com a Catalunya. Més aviat són un intercanvi d'informació de temes generals amb tractament familiar. Azara escriví al seu germà Eustaquio: «Tivoli 6. Mayo 95 [...] adonde he venido a tomar

ens fa pensar que Torres podia haver estat secretari del bisbe Azara⁵¹ i, fins i tot, del bisbe auxiliar Schar, que ho fou l'any 1808. A més, el fons familiar dels Torres i Amat conté correspondència d'Azara de la primera ambaixada a París, una prova més que ens permet assegurar que Ignasi Torres fou un dels seus amics més habituals i de confiança en aquest període. Uns quants mesos més tard de la mort d'Azara, es rebien des de Roma tres caixes de llibres usats adreçades «al signore D.n Ignazio Torres bibliotecario della medesima le appiè nomiante e numerate mercanzie asciutte intere, e ben condizionate, [...] tre casse contenenti libri usati, e col sudetto indirizzo».⁵²

Aquesta entrada de llibres l'associem al repartiment dels béns d'Azara a la seva mort (1804),⁵³ i molt bé podrien ser un llegat del diplomàtic a Torres per haver-lo acollit quan passà per Barcelona.⁵⁴

un poco de aire y a liberarme de las secaturas de Roma»[tracta qüestions curials com l'atorgament del papa de capels cardinals i altres distincions, i descriu la dimensió de la comunitat francesa present a Roma refugiada després d'iniciar-se la Revolució francesa] «y los emigrados franceses tienen el furor de volver a sus casas, no obstante que los decretos contra ellos subsistan y parten a vandadas. Aquí conocen que van a ser guillotinos, ó al menos presos...». Aquest n'és un exemple trobat a BNC, Fons Torres i Amat, doc. 341. Per motius que s'allunyen del nostre estudi, no hem inclòs tota la correspondència; per tant, la resta es pot consultar en aquest Fons a la Biblioteca de Catalunya.

51. Sobretot perquè el seu oncle Fèlix Amat de Palau havia estat el secretari de l'anterior bisbe Climent.

52. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 176.

53. El llegat artístic i bibliòfil d'Azara patí les diferències sorgides a la mort del diplomàtic en relació amb l'herència entre la família i la princesa Santacroce. Això explicaria que es posés a la venda una part de la seva biblioteca a Roma l'any 1806 i que la resta fos distribuïda entre la família amb la consegüent dispersió del seu patrimoni i el reduït nombre de llibres catalogats, consistent en 3.267 obres en 5.772 volums, quan se li atribuïen més de 20.000 llibres. Catàleg ITURRI-FERRAN, *Bibliotheca*, transcrit per SÁNCHEZ, *La biblioteca*.

54. Redactà precipitadament diversos testaments poc precisos a causa dels esdeveniments polítics en què es trobà immers. Tanmateix, tot i que deixà clara la donació a Carles IV de la seva col·lecció de bustos de filòsofs grecs i llatins, la família

Els polítics i els militars freqüentaren Azara. El baró de Maldà, al seu diari, cita: «El marques de la Romana nuevo comandante me trata con mucha amistad; y es que no es de los que temen la peste ni a los apestados».⁵⁵ També rebé visites diplomàtiques: Ha venido hace tres días el Baron de Draier, que conociste ahí Ministro de Dinamarca, y fue mi colega en Paris»,⁵⁶ i «Esta noche se espera aquí adormir al nuevo Consult (Agent de Commerce) Dornery, Domery, que fue en Paris mui amigo mio. Le vere con sumo gusto [...]».⁵⁷

El 6 de gener de 1801 Azara comentava a Iriarte que «(en) casa del Intendente con el Govern.or del resguardo me conto este entre sus grandes hazañas que habia mandado tambien el resguardo en Agosto de Marisco».⁵⁸ El diplomàtic estava al dia de les novetats sobre els afers polítics de Madrid i París i sobre què succeïa a Amèrica. Aquestes notícies les bescanviava, com era habitual, amb Bernardo de Iriarte.⁵⁹ No obstant això, les seves activitats socials, en general, foren molt reduïdes:

trobà dificultats per importar-los d'Itàlia per l'actuació inspectora d'Antonio Canova. Vegeu el nostre treball a GARCÍA, «José Nicolás de Azara», pp. 665-673.

55. Aquesta informació ens indica, alhora, que a Barcelona hi havia gent que no el mirava amb bons ulls a més de trobar un ambient de poble, impropï d'una ciutat. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 4. Carta d'Azara a Iriarte del 11/10/1800, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 123.

56. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 32. Carta Azara a Iriarte del 22/3/1800, donada a conèixer per JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 235, i transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 110.

57. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 29: carta d'Azara a Iriarte del 8/3/1800.

58. Carta d'Azara a Iriarte del 6/1/1801. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 93, transcrita parcialment per SÁNCHEZ, *Las memorias...* 1994, n. 164; JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 244; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 23, n. 43, i la transcripció íntegra a GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 135.

59. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 22 i 23 24, 25, 30, 31, 34, 38, 39, 40, 13: cartes d'Azara a Iriarte de 29/1/1800 i 1/2/1800, 26/2/1800, 5/2/1800, 15/3/1800, 19/3/1800, 29/3/1800, 16/4/1800, 26/4/1800, 3/5/1800, 15/11/1800, entre altres, estudiades per JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, i GARCÍA, *José Nicolás de Azara*, les quals aporten informació sobre afers culturals i aspectes polítics explicats amb tota confiança al seu amic.

«No veo a nadie ni entro en casa alguna del Lugar». ⁶⁰ Alternà els dos hiverns a Barcelona amb l'estiu a Barbuñales de 1800. ⁶¹

Així, en la correspondència dirigida a Bernardo de Iriarte, comparava Barcelona amb París i Roma i esmentava l'endarreriment de la Ciutat Comtal:

Aquí hace un tiempo de primavera, y aun no ha entrado fuego en mi cuarto, quando en Paris el 4º de Setrè tenia yo encendidas mis chimeneas. Creo haber hallado ya un cuarto que alquilar para pode mesar la cabeza, pues en esta casa de mi sobrino estamos entrambos incomodados. No te puedo ponderar los infelices aloxamientos de este pais, y lo ridiculo que me parecen los muebles, no obstante que bien es lo mexorcito de España, pero el hombre qe acostumbra a todo. ⁶²

També descrivia les característiques dels barcelonins:

De por aquí no se que decirte, por que apenas hablo con nadie, ni me conviene, porque ni los entiendo ni me entienden. Las gentes del pais no se ocupan sino de su comercio y de lamentarse de su decadencia y de las contribuciones que les imponen, sin hacerse cargo de la necesidad. ⁶³

Les seves inquietuds per emprendre noves aventures en el món literari continuaren. A Barcelona, retirat de la vida política, comunicava a Giambattista Bodoni la seva tristesa per no tenir llibres, però també la seva intervenció a ajudar en nous projectes editorials, a més de tenir enllestides les *Memorias*. Estava segur de la importància del seu treball

60. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 26: carta d'Azara a Iriarte de 1/3/1800. Transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 109.

61. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 38: carta d'Azara a Iriarte de 23/4/1800.

62. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 42. Carta d'Azara a Iriarte de 22/11/1799, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 105.

63. Carta d'Azara a Iriarte del 12/2/1800 transcrita per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 52, n. 264.

com a document històric i plantejava al seu amic impressor editar-les a Parma.⁶⁴

Escriure les *Memorias* revifaren en Azara el sentiment d'haver estat maltractat pels dirigents de l'actual Govern espanyol. Intentà en tot moment ser objectiu, malgrat ser el protagonista principal.⁶⁵ La veracitat del que escriví es basava en la documentació que havia deixat a París; per tant, en les *Memorias* constatava que podia ser comprovada tant a la Secretaria d'Estat de París com a la de Madrid.⁶⁶

Tal com ja hem dit abans, en aquest període es va moure per publicar els textos del seu germà. Félix de Azara, després del tractat de San Ildefonso, havia estat comissionat pels regnes d'Espanya i Portugal amb l'objectiu de delimitar i consolidar les fronteres d'Amèrica llatina. Des del seu destí transoceànic envià material de la seva recerca a Madrid i de la documentació tramesa en sorgí el text per publicar. Per tant, al seu

64. A més de ser un document històric, aquestes *Memorias* són rellevants pel to satíric i la hipèrbole o escriptura lluitadora utilitzada. Apreciació que fou ressaltada per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 280.

65. Carta d'Azara a Bodoni, 4/1/1800 transcrita per CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, p. 150. Les *Memorias* són el compendi de la seva vida, escrites per Azara en un moment en què se sentia lliure per fer-ho. Van ser iniciades a Roma, abans no sabés que hauria de marxar, continuades a Barbuñales i acabades a Barcelona abans de la seva segona ambaixada a París. Les *Memorias* foren titllades d'objectives i fonamentals des del punt de vista polític, malgrat que els textos van patir una depuració per part del biògraf familiar Basilio Sebastián Castellanos de Losada per encàrrec del seu nebot Agustín, amb la finalitat de preservar el bon nom d'Azara. Les *Memorias* d'Azara es publicaren a Madrid, el 1847, amb el títol de *Revoluciones de Roma*, i dos anys més tard en la *Historia civil i política* de l'estadista aragonès. AZARA, *Revoluciones de Roma*; i CASTELLANOS, *Historia*.

66. Azara era conscient de la manca de documents i així ho manifestà a les *Memorias*: «Si yo poseyera copias de toda mi correspondencia, tendría el lector la *Historia* casi completa de la política que se usó durante el período que yo residí en París; pero no he salvado sino estos pocos documentos. Los demás están en la Secretaria de Estado de Madrid, y de la Embajada de París, con los cuales se me podrá desmentir en caso de que yo faltase a la verdad». BN, ms. 20121, 444, transcrit parcialment a OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 85.

retorn a Madrid des de les Índies, l'any 1802, es dirigí immediatament cap a París per reunir-se amb el seu germà i així gaudir del ressò de la publicació del seu estudi.⁶⁷

A Barcelona, José Nicolás de Azara, segur de l'èxit de l'empresa editorial traspasant els Pirineus, havia encarregat la traducció del text al francès a M. L. E. Moreau Saint Méry. Al mateix temps que s'imprimia a París, Azara pensà a fer una edició espanyola a «Sancha u otro Grafotipio». ⁶⁸ Per aquest motiu, envià el manuscrit al seu amic Bernardo Iriarte. El llibre havia de ser totalment instructiu, segons Azara, d'aquesta manera garantia que el patrocini no «quedarà sepultado». Estava convençut de la imminent independència d'Amèrica: «y quando la América andarà por su pie, que no tardará, podrá recurrir a este

67. El mateix Félix de Azara assenyalà en el pròleg de la publicació aquesta decisió d'anar a París.

68. Carta d'Azara a Iriarte datada a Barcelona el 15/11/1800. A la carta del 19/11/1800 el diplomàtic deixa clarament escrit que era més fàcil publicar a París que a Espanya: «Tu carta del 12 comienza por el libro de mi Felix, y mi respuesta sera por el mismo tono. La obra aunque yo lo diga es buena y bien escrita, y sale del comun de las diez jmil que hai de aquellos asuntos no hai duda en que haria honor al Gobierno que la publicase, pero yo no puedo ahora contar con esa chapuceria que vosotros llamais Ministerio de Indias, y asi estoi reducido a mis propias fuerzas y manexo. Si tu hallas modo de hacer que se imprima como quera que sea tienes amplias facultades para ello. En frances me sera mas facil publicarla». A les cartes de 22/11/1800 i 10/12/1800 debatia qüestions tècniques. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 13, 14, 15 i 79, documents transcrits per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», núm. 125, 126, 128 i 130. Els manuscrits del *Quadrípedos* havien estat quinze anys dormint a l'Institut Nacional, per això el diplomàtic decidí enviar-los a París. Consulteu aquestes dificultats manifestades per Azara a Iriarte el 29/7/1800, 2/8/1800, 16/8/1800, 18/10/1800, 2/10/1800 i 29/12/1800. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 61, 62, 67, 5, 77 i 17, documents transcrits per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», núm. 112, 113, 115, 124, 121 i 134. No obstant això, fou en la carta d'Azara a Iriarte de 6/10/1800, en què Azara mostra la seva implicació per obtenir l'èxit en la publicació dels manuscrits del seu germà. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 78, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 122.

trozo de su historia». ⁶⁹ Amb aquestes paraules manifestades al seu amic Iriarte, mostrava la visió totalment encertada d'un estadista coneixedor del que succeiria aviat i també de les necessitats i les mancances del món editorial, que la documentació del seu germà cobriria. Finalment, l'any 1801, s'edità en dos volums titulats *Essais sur l'Histoire naturelle des quadrupèdes de la province du Paraguay [...] avec une appendice sur quelques reptiles, et formant suite nécessaire aux Oeuvres de Buffon*, i en castellà amb el títol *La historia natural de los páxaros del Paraguay y del Río de la Plata* (1802-05). ⁷⁰

Azara també va intervenir per afavorir iniciatives editorials que li foren proposades, per exemple la traducció de Joseph Goya y Muniain dels volums *Los comentarios de Cayo Julio César* i *El arte poética de Aristóteles*, editats el 1798 a Madrid. ⁷¹ El 27 d'octubre de 1798 Joseph Goya havia enviat a París els exemplars i al mateix temps aprofità per demanar-li la seva mediació per aconseguir una pensió i la Creu de l'Orde de Carles III. A la carta descrivia, segons el seu criteri, les dificultats polítiques en les quals es va veure envoltat Azara, una manera de congratiar-se amb el seu possible benefactor. Després passava a lloar-lo per la necessitat que Espanya tenia de promotors de les arts que estiguessin disposats a fomentar-les. L'any següent, tornava a escriure'l amb la resolució de Mariano de Urquijo, del qual Goya només havia obtingut el compromís de rebre 25 volums dels 50 que havia sol·licitat i deixava per

69. Carta del tresorer José Martínez de Hervàs a Azara datada a París el 5/7/1800 i carta d'Azara a Iriarte datada a Barcelona el 13/12/1800, transcrites en JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 237 i 243.

70. Un precedent en aquest tipus de llibre, més en la línia de les ciències naturals i de la geografia física, fou la traducció de l'anglès augmentada per Azara, titulada *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España, por D. Guillermo Bowles* (1775) reeditada el 1782 i el 1789.

71. Al segon volum dels *Comentarios*, Goya dedicà unes paraules d'agraïment per la seva implicació en la publicació. El mateix succeí a l'edició d'*El arte poética de Aristóteles*: a la dedicatòria a Gaspar Melchor de Jovellanos s'esmentava la intervenció d'Azara com a expert que havia proporcionat altres edicions com a guies. Dedicatòries que vam transcriure a GARCÍA, «José Nicolás de Azara», docs. 90 i 91.

a més endavant els altres privilegis.⁷² Finalment, Azara rebia a Barcelona el reconeixement de Goya: «Obligadísimo a los muchos favores de V.E. y ojalá que en algún tiempo o manera pudiese corresponder a la ley de hombre agradecido». A la mateixa carta esmentava el nom dels amics del diplomàtic que havien participat per aconseguir que el projecte tirés endavant i l'encoratjava com a protector i promotor de les arts a establir-se a Madrid, pel bé del món editorial.⁷³

L'arquitecte Silvestre Pérez, un dels seus antics protegits pensionats a Roma, també es dirigí a Azara per demanar-li ajut, a fi de dur a terme el projecte de traduir al castellà les *Memòries dels arquitectes* de Francesco Milizia. Concretament, li sol·licitava una revisió del seu treball: «Si V.E. me honrase con sus sabias adventencias acerca de este asunto y de los que tiene relacion con la Arquitectura». Aquesta iniciativa, d'un dels arquitectes neoclàssics més valorats, constitueix una mostra de com un antic pensionat de la Real Academia de San Fernando havia assimilat l'ambient cultural romà a l'entorn d'Azara. Per aquest motiu, i tal com diu a la carta, pretenia orientar i fomentar el bon gust que havia rebut per transmetre'l a través d'una adequada docència:

mi fin es solam.te q.e entiendan estas obras los muchachos q.e estudian la Arq.ra tal vez tendrá disculpa mi atrevimiento; y pueda ser q.e no falte

72. Cartes de 27/10/1798 i 14/11/1799. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 257 i 259, transcrites per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», docs. núm. 98 i 104.

73. Carta de Goya a Azara del 12 d'abril de 1800, transcrita per JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 236. Concretament amb motiu de l'edició tant de *Los comenarijos de Cayo Julio César* com d'*El arte poética de Aristóteles*, la *Gazeta de Madrid* publicà el 3 d'agost de 1798, en les pàgines 622 i 623, la intervenció d'Azara especialment en l'ornament. Per exemple, s'inclou la il·lustració del bust d'Aristòtil publicat en la *Historia de la vida de Marco Tulio Cicerón* (1790) patrocinada pel diplomàtic. La participació d'Azara en el fet de proporcionar-li les il·lustracions de les dues publicacions va ser donada a conèixer per Juan CARRETE, «El grabado en el siglo XVIII. Triunfo de la estampa ilustrada», en *El grabado en España (siglos XV-XVIII)*, col. Summa Artis, vol. XXXI, Madrid (1987), 1994, pp. 547-549; i Beatrice CACCIOTTI, «La collezione di José Nicolás de Azara. Studi preliminari», *Bollettino D'Arte*, 78 (1993), pp. 10-11 i n. 56.

alguno q.e viendo mi mala traducion se anime á hacer otra buena, de lo qual me daré por contento, con tal que los Ar.qs la lean q.e es lo mas dificil. Jamás abren aquí un libro los profesores sinó tiene estampas.⁷⁴

Algunes iniciatives editorials d'Azara en aquest període barceloní restaren inèdites. Entre els seus papers es trobaren una «estadística monumental» o apunts per descriure els monuments espanyols més importants; el seu propòsit era comparar-los amb els italians. Correspon a un treball que inicià entre les dues ambaixades parisenques a Barcelona i a Barbuñales.⁷⁵

Durant la seva estada a París va traduir el llibre VI de la *Historia natural* de Plini, començà una nova versió sobre les obres del filòsof Sèneca i escriví algunes faules morals de la seva invenció.⁷⁶ Sembla que també participà, o com a mínim va estar informat a Barcelona, de la traducció de l'obra d'Esteban de Arteaga al francès. Almenys això es desprèn de la carta del tresorer José Martínez de Hervás, destinat a França, dirigida a Azara, en la qual s'esmentava la traducció dels escrits del filòsof espanyol i musicòleg Arteaga. Traducció que havia d'anar precedida per una notícia de la seva trajectòria literària, per la qual cosa Hervás demanava a Azara material.⁷⁷

74. Carta de Silvestre Pérez a Azara de l'1 de gener de 1800. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 265, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm.106.

75. CASTELLANOS, *Historia*, II, p. 249; R. DEL ARCO, «Azara. Juicios estéticos», *Revista de Ideas Estéticas*, 8 (1949), p. 275.

76. José MOR DE FUENTES, *Elojio de D. Nicolás de Azara*, Imprenta de Don Antonio Bergnes y Compañía, Barcelona, 1840, p. 23; CASTELLANOS, *Panteón*, 1848, pp. 83-84; JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, pp. 73-77.

77. «Después de muchas diligencias he dado con Grainville, traductor de la obra de Arteaga, que se halla fuera de París en Lisieux, departam.to de Calvados. Entre éste, que ha traducido ya un 3º, y un miembro del Instituto (Laporte Dutteil) tienen el manuscrito. Me han pedido 50 luises por concluir la traducción [*sic*], los he ofrecido *por escrito*, y ansío el coger original y traducción...», carta d'Hervás a Azara datada a París el 5 de juliol de 1800, donada a conèixer per CASTELLANOS, *Panteón*, pp. 106-107, i transcrita per JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 237.

En la seva copiosa correspondència s'esmenten escrits sobre la *Crónica de los RR. Católicos* de H. Pérez del Pulgar; les *Memorias críticas sobre Juan de la Cueva*; un elogi en vers del conqueridor Pizarro, dedicat al seu amic i llavors el seu cap ministerial el marquès de Grimaldi; uns apunts sobre l'origen de les rendes, i sobre el «progreso temporal de la Iglesia, esto es, de los eclesiásticos», enviat des de Roma a Bernardo Iriarte; i un *Papel sobre vales reales* elaborat a Barbuñales el 1800; entre d'altres.⁷⁸ A Barcelona, Azara contínuament bescanvià informació amb Bernardo Iriarte sobre material literari que havia anat rebent, com per exemple uns versos d'un tal Meléndez, que estaven esperant la seva aprovació.⁷⁹

El projecte de publicar els vestigis arqueològics de Villa di Mecenate, posat en marxa a Roma el 1794, amb la participació dels pensionats espanyols, mantingué la seva vigència durant aquest darrer període de les dues ambaixades parisenques del diplomàtic, tant per part d'Azara com de Márquez.

Gràcies a l'estudi dels documents del Fons Torres Amat, citats en repetides ocasions en aquest treball, hem pogut reconstruir quina fou la implicació d'Azara en els llibres de l'arquitecte arqueòleg. Durant l'estada d'Azara a París, en la seva primera ambaixada, va rebre una carta de Márquez, datada el 9 de setembre de 1798, en la qual era informat de la finalització de les recerques i la intenció de l'arqueòleg d'editar alguns estudis separats dels de Villa di Mecenate. Per exemple, una dissertació sobre el dòric, per la qual cosa sollicitava l'aprovació d'Azara:

78. BN, ms. 20089/14, AZARA, *El espíritu*, I, p. 180, i OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 49.

La copiosa correspondència d'Azara als seus amics, especialment a Manuel de Roda, Giambattista Bodoni i Bernardo de Iriarte, conté una amplíssima informació dels afers culturals i artístics, molts dels quals encara sense identificar per l'hàbit d'Azara d'utilitzar «motes» i sàtires a les crítiques, a més de tenir una lletra en alguns casos quasi indesxifrabla.

79. Carta d'Azara a Iriarte datada a Barcelona el 29/10/1800, transcrita per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 321. n. 17, i JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 241.

La Disertacion sobre el Orden Dorico esta quasi al fin, y voy haciendo delinear los dibuxos, o tablas necesarias. Esta Disertacion podia publicarse separada de la obra sobre Mecenas; y aunq. Yo no tengo para los gastos, tal vez alguno o Librero, u otro tomaria a cargo la impresion. Por tanto dexo el parecer de V. Exc. sobre esto, pues al trabajo, que en ella he puesto, tiene V. Ex. derecho.

Fins i tot li proposava afegir a la dissertació tot el que tenia preparat de la vil·la:

Y digo mas q.e aun la otra sobre Mecenas se podria juntar, pues tengo de ellas, y del diseño, que me falta de los grandes de V. Ex. podria bastar para la inteligencia: mas esto ultimo lo digo por una hipotesis, pues no sé lo que V. Ex. pensava en orden a incidir los dichos diseños grandes.⁸⁰

No obstant això, fou a Barcelona quan Azara va rebre de Márquez una carta des de València, que en contestava una altra del diplomàtic de 18 de desembre de 1799, en la qual li demanava afegir, sota la seva aprovació i empara, els manuscrits de Villa dei Mecenate als de la *Ricerca sopra l'ordine dorico* i la *Discusion sopra i luoghi concessi agli arvali nell'anfiteatro*. També li sol·licitava una valoració i les correccions que cregués més oportunes per poder fer la publicació. Al mateix temps li aclaria que:

Il primero tiene relacion con la obra de Mecenas, pues lo escribi a continuacion de ella; el de los Arvales u obra repasada, pero corta, que podia servir de Apendix: sera como la mitad de la de Mecenas, quando la del Dorico es el doble de esta ultima.⁸¹

80. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 289, carta de Márquez a Azara de 9/9/1798, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 96.

81. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 267, carta de Márquez a Azara de 9/1/1800, transcrita per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 107.

Per dur a terme aquests estudis, Márquez havia fet servir l'edició *Paesti, quod Posidoniam etiam idxere rudera dissertationibus explicata latine-italice* (Roma, 1784), d'Antonio Paolo Paoli, que Azara tenia en la seva biblioteca romana: «Los diseños, que me confio V.E. sobre Mecenas me sirvieron para trabajar el Ms., el qual concludido se los restitui junto con la obra del P. Paoli sobre Pesto».⁸²

El 18 de juliol de 1803, Márquez tornava a escriure a Azara i li adjuntava una còpia del llibre publicat sobre el dòric, titulada *Dell'ordine dorico. Ricerche dedicate alla Reale Accademia di S. Luigi di Saragoza* (Roma, 1803),⁸³ en el qual recopilava part del material trobat i treballat sobre Villa Mecenate. En la carta, de nou, requeria el seu criteri d'expert perquè havia afegit algunes dades al manuscrit que prèviament li havia enviat. Així mateix, li reclamava el manuscrit de Villa di Mecenate, que Azara tenia en el seu poder:

Remito a V. Ex. una copia del libro sobre el Dorico, que se acaba de imprimir. Lo vera V. Ex. dedicado a la Academia de Zaragoza, de que juzgo tendra placer, perteneciendo la dicha a V. Ex. por ser de su patria. Quando V. Ex. le dara una ojeada, hallara las mismas especies, que en ocasión para mi mas agradable le comunique, y las mismas del manuscrito que le mande a Barcelona, bien que en algo variadas, y añadidas.⁸⁴

Finalment el llibre sobre l'excavació a Villa di Mecenate (1793), iniciada sota el patrocini d'Azara, es publicava a Roma nella Stamperia de Romanis amb el títol *Illustrazioni della Villa di Mecenate in Tivoli dedicate all'Accademia Romana di Archeologia da D. Pietro Márquez. Socio ordinario della medesima*, l'any 1812, a càrrec de l'Accademia Romana di

82. ITURRI-FERRAN, *Bibliotheca*; i SÁNCHEZ, *La biblioteca*, núm. 2151, 200.

83. Hem de recordar que a Saragossa hi havia Buenaventura Salesa, un dels seus fidels col·laboradors a Roma.

84. Carta donada a conèixer per Delfín RODRÍGUEZ, «El orden dórico y la crisis del vitruvianismo a finales del siglo XVIII. La interpretación de Pedro José Márquez», *Fragmentos*, 8 i 9 (1986), p. 22; i transcrita per JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, doc. 251.

Archeologia. Márquez dedicava en el preàmbul unes paraules de lloança a l'erudició i mecenatge d'Azara.⁸⁵ No obstant això, el resultat fou una publicació més reduïda del que podria haver estat si el diplomàtic l'hagués patrocinaada.

Anys més tard, l'arqueòleg transmetia l'estètica de Winckelmann defensada per Azara en l'edició *Esercitazioni architetoniche sopra gli spettacoli degli antichi con apendice sul bello in general* (1808). La publicació, dedicada a la Junta de Comerç de Barcelona, fou el resultat d'haver col·laborat amb l'arqueòleg Márquez, el futur arquitecte de l'Escola de Llotja en el segle XIX, Antoni Celles, antic deixeble de l'arquitecte Silvestre Pérez a Madrid, en aquell moment a Roma pensionat per la Junta barcelonina.

Azara també va influir en la millora de la impremta a Barcelona. Fray Antonio Reyes ho manifesta clarament en el *Retrato histórico y elogio fúnebre de Azara*:

Al zelo del mismo Azara se deben los progresos de la fabrica de formacion de punzones, matrices y fundicion de letra establecida en el convento de los Carmelitas Descalzos de Barcelona. Se presentó personalmente en ella a observar sus operaciones; advirtió el genio, talento y disposiciones de Fr. Joaquin de la Soledad, principal Maestro de dicha Fabrica para lograr todos los adelantamientos. Le tomó cariño, le administró luces, instruccion y toda especie de modelos que imitó con tal éxito que admiró al mismo Azara, y por direccion suya dio al publico un elegante prospecto igual en belleza a las mejores formas de Parma, y lo dedico al Principe de la Paz que, como protector de las buenas Artes, lo admitio y dispensa generoso todo su favor a dicha R.^l Fabrica.⁸⁶

85. Sota la protecció de l'Accademia de Archeologia, Márquez edità el seu treball iniciat sota l'empara d'Azara. La publicació conté dibuixos i plànols de Silvestre Pérez, Evaristo del Castillo i Antoni Celles. L'edició també té en compte l'opinió crítica del nostre il·lustrat.

86. BN, ms. 20089/194, carpeta II. REYES, *Retrato histórico*, p. 92. Hem d'afegir que no hem trobat cap altra font que corrobore aquestes dades.

L'estada d'Azara a Barcelona va ser de manera discontinua entre novembre del 1799 i gener del 1801.⁸⁷ Durant aquest període és quan posà en marxa la impremta. El nostre interès es dirigeix anys enrere, quan, per a l'edició de la *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España* de William Bowles (1775), Azara manifestà ser l'inventor del vernís de la ceràmica i s'adjudicà els progressos en la fabricació de punxons de metall i la fosa de lletres,⁸⁸ que més tard es va fer servir en el Convent dels Carmelites, a Barcelona.

La relació d'Azara amb els carmelites abans que el diplomàtic passés per la Ciutat Comtal està documentada en una carta que dirigí al pintor Francisco Javier Ramos: «Me trageron la carta de v. m. de 17 de febrero. Ya ve v. m. con qué atraso. En ella me pide v. m. que hable al padre general de los Carmelitas para que nombre por vicario provincial de las Castillas al Padre Zorita. Lo haré...».⁸⁹

A aquesta aportació a Catalunya s'ha d'afegir tot el que significà Azara en la renovació estètica de les arts,⁹⁰ a través de la docència dels pensionats que anaren a Roma; dels models per ell proporcionats; de les publicacions per ell patrocinades com l'edició de les *Obras de Mengs* (1780), considerada el manual de les acadèmies europees, i d'altres tractats dels quals en va promoure la difusió.

També contribuï en la idea de colleccionar, base de la creació de futurs museus, amb les trameses d'emmotllat, buidats, reproduccions d'obres de l'antiguitat clàssica a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona. L'edició dels clàssics incità els amants de les lletres a configurar biblioteques dignes de bibliòfils. A més a més, els seus clàssics es feien

87. La correspondència situa Azara de l'11/11/1799 fins al maig de 1800. Després marxà cap a Barbuñales i tornà a Barcelona el 29/9/1800 fins aproximadament el 6/1/1801.

88. CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 59.

89. Carta d'Azara a F. J. Ramos del 13/4/1796, transcrita per J. de CONTRERAS, marquès de Lozoya, «Cartas dirigidas por D. José Nicolás de Azara al pintor de Cámara Javier Ramos», *Academia*, 8 (1959), carta IX, p. 27.

90. Aquest fou el tema principal de la nostra tesi doctoral, ja mencionada, en tràmit de publicació.

ressò d'aquells personatges cèlebres de la història, les lletres, la filosofia, com a exemple de virtuts, tot jugant amb els termes *educació* i *moral*. Els pensionats instruïts en aquest l'ambient cultural d'Azara transmetren la seva estètica en la docència a Catalunya.⁹¹

3. *Segona ambaixada a París, culminació d'alguns projectes editorials*

La destitució de Mariano Luis de Urquijo de la Secretaria d'Estat i l'accés a aquest càrrec de Pedro Ceballos i el consegüent retorn al poder de Manuel Godoy afavoriren la rehabilitació política d'Azara. Pocs dies després, el 29 de desembre de 1800, tornava a ser nomenat ambaixador a París.⁹²

Abans de prendre possessió del càrrec a París, el mes de gener del 1801 passà per la cort de Madrid i concretament el 13 de febrer era rebut

91. Consulteu tota l'aportació d'Azara en el món de l'estètica, la col·laboració en l'edició i en la transmissió del bon gust als seus amics i pensionats espanyols en la síntesi en Esther GARCÍA, «Los tratados de estética en el entorno cultural de José Nicolás de Azara (1730-1804), después de la publicación de las Obras de Mengs (1780)», *Actas del Simposio de los códices medievales a los libros de artista: códices, tratados, libros, vehículos de comunicación creativa*, organitzat pel CEHA i la Universidad de Extremadura a Trujillo, 11-12 novembre 2005, pp. 375-388 il·l.; en Esther GARCÍA, «Una aproximació als models de temàtica religiosa a la Catalunya de finals del segle XVIII i inicis del XIX, d'acord amb les premisses estètiques defensades per José Nicolás de Azara (1730-1804)», *Jornades d'Història de l'art a Catalunya: L'època del barroc i els Bonifàs*, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Girona, Museu de Valls i l'Institut d'Estudis Vallencs, Valls, 1-3 juny 2006, pp. 279-298; en els capítols «Altres tractats estètics a l'entorn d'Azara i la seva incidència a Catalunya» i «Les biblioteques a Catalunya, la de l'Escola Gratuïta de Dibuix i la d'altres artistes i erudits a l'entorn d'ella» de la meua tesi doctoral, i en Esther GARCÍA, «La pintura de Rafael en l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona», *Revista de Catalunya*, 236 (febrer del 2008), pp. 53-95.

92. BN, ms. 20089, carpeta 8, núm. 90: carta d'Azara a Ceballos de 24/12/1800. Carlos E. CORONA, «Las relaciones entre Godoy y Azara y el tratado de subsidios de 1803», *Cuadernos de Historia Diplomática*, 2 (1955), pp. 110-113; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 46; LA PARRA, *Manuel Godoy*, pp. 229-230.

per Carles IV i Maria Lluïsa a Aranjuez. Se li atorgà la banda i la Gran Creu de l'Orde de Carles III, i Azara, per complaure la reina, li regalà part de la seva col·lecció de camafeus.⁹³

El 21 de març de 1801 iniciava a París el període de la seva segona ambaixada amb el beneplàcit del mateix Bonaparte. El mes següent escrivia a Giambattista Bodoni per explicar-li la situació tan singular que havia viscut a Madrid, perquè s'havia trobat en un ambient que volia retenir-lo a la cort, impensable uns mesos enrere. No obstant això, Azara preferí marxar a París, convençut que allí podria contemplar el destí polític de pobles i nacions. Únicament es lamentava al seu amic d'haver-se desentès dels llibres, perquè darrerament només s'havia dedicat a llegir cartes i memòries.⁹⁴

En graïment als serveis prestats en la concessió del Regne d'Etrúria als infants de Parma en la convenció d'Aranjuez, amb la conseqüent renúncia del gran duc de la Toscana pel tractat de Lunéville (1801), Azara rebé el feu de Nibbiano al Piacentino, amb el títol de marquès.⁹⁵

Azara fou, en general, partidari d'una política conciliadora i acomodaticia a les exigències franceses. A les conversacions amb el llavors encara primer cònsol Bonaparte, expressava les exigències espanyoles, les quals eren interpretades pels francesos com una provocació que convidaven a la guerra. Des de Madrid no ho van veure així i consideraren Azara un home vell que havia perdut l'astúcia per a la política. Per tant, al diplomàtic novament tot se li tornava en contra, especialment quan el 26 d'octubre de 1801 li comunicaren el nomenament del comte de Cam-

93. Carta d'Iriarte-Azara datada a Madrid el 10 de febrer de 1801, transcrita per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 47; i Beatrice CACCIOTTI, «La dattiloteca di José Nicolás de Azara», *Atti del Convegno, Illuminismo e Istruzione. Le antichità e i suoi protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, Erma di Bretschneider Editore, Roma, 2003, p. 100.

94. CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, pp. 163-164.

95. Jack BERTE-LANGEREAU, «L'Espagne et le Royaume d'Etrurie», *Hispania*, 15 (1955), pp. 354-356; M. Ángeles PÉREZ SAMPER, *Barcelona, corte. La visita de Carlos IV en 1802*, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1973, pp. 35-37 i 291; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 47; LA PARRA, *Manuel Godoy*, p. 295.

po Alange com a plenipotenciari espanyol en les negociacions d'Amiens. D'altra banda, Bonaparte rebutjà la persona proposada pel càrrec de Madrid i exigí la presència d'Azara com a estadista. Finalment, els poders per representar a Espanya arribaren a Azara el 6 de gener de 1802 i la pau d'Amiens se signà el 25 de març de 1803, després d'un llarg període des de les primeres negociacions iniciades al mes d'octubre del 1801. El tractat significà la suspensió de les hostilitats entre Anglaterra i França, així s'eliminava una guerra que hauria resultat llarga i costosa per a Espanya. D'altra banda, Espanya perdia Trinitat i Maó.⁹⁶ Aquest acord incomodà Manuel Godoy, perquè representava l'enfortiment del seu enemic Bonaparte. Pensà en una aliança amb Rússia i Prússia, fet que aprofità Bonaparte per forçar Carles IV a destituir Godoy, però en aquesta ocasió la ingerència política francesa no fou atesa i el descrèdit d'Azara fou inevitable.⁹⁷

La següent maniobra del Príncep de la Pau fou imposar a Azara el tesorero reial José Martínez de Hervás com a agregat de l'ambaixada a París. Aquest canvi estructural tingué lloc el 16 de desembre de 1802.⁹⁸ Hervás, ben relacionat amb el ministre de Relacions Exteriors de la Re-

96. CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 155; OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 87; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 48. Azara escriví al seu amic sobre la seva intervenció en aquesta negociació. Carta del 8/2/1802 a Amiens, transcrita en CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, 1979, II, pp. 175-180. El baró de Maldà recollí aquesta bona notícia amb el següent escrit en el seu diari: «Les plausibles notícies que tenim són estes: la primera, haver enviat avís a S.M. lo Sr. ambaixador Azara, des de París, [de] quedar ja composta França amb Inglaterra, acerca dels rumors de desavenència entre les dos potències, en lo que ja tinc notat.[...] Gràcies a Déu que, ab lo benefici de la pau, se van corregint en el dia molts abusos que s'havien introduït en la passada guerra ab los inglesos i en la de França», *Calaix de sastre*, vol. VI, 6/4/1803, p. 197.

97. LA PARRA, *Manuel Godoy*, p. 315; BERGE-LANGEREAU, «L'Espagne», p. 403.

98. Azara considerava Hervás un home honest, vegeu BESQUES, «La première», p. 407; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 49. Fins i tot el 23 de juliol de 1800 havia escrit al seu amic Iriarte manifestant la seva valoració cap a Hervás pel seu amor a les arts. BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 60, document transcrit per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. III.

pública i secretari d'Estat, Charles Maurice Tayllerand,⁹⁹ negocià l'establiment de subsidis, deixant al marge Azara. L'objectiu era obtenir el reconeixement francès de la neutralitat espanyola a fi d'evitar que fos aplicat el tractat de Sant Ildefons. Com a rerefons, Godoy volia deslliurar Espanya de les obligacions amb França. No obstant això, Bonaparte, fent cas omís de les pretensions espanyoles, el 23 de juny de 1803 exigí l'execució dels articles III, V, VII i IX del tractat de Sant Ildefons, pels quals Espanya havia de proporcionar auxili a la marina, artilleria, naus i infanteria. Com a colofó, s'afegia a l'exigència l'amenaça de guerra en cas d'incomplir el tractat.¹⁰⁰

El resultat d'aquestes negociacions suposà per a Azara el descrèdit polític, tot i que no va ser el qui havia proposat els subsidis com a alternativa negociable. A la cort estaven convençuts del seu col·laboracionisme amb els plans de Bonaparte. Azara, quan es va veure exclòs dels afers diplomàtics, envià la seva dimissió per motius de salut a Madrid, el 18 d'agost de 1803.¹⁰¹ No obstant això, uns quants mesos més tard, el 17 d'octubre, Azara reprengué les negociacions i així ho comunicà a Bernardo Iriarte: «Veo la ruina total de mi patria. La he anunciado desde los principios y me ha valido una cruel persecución. Ahora quieren que yo los saque del pantano en que se han metido».¹⁰²

Finalment, el tractat de subsidis se signà a París el 22 d'octubre de 1803. Per aquest tractat, Espanya es comprometia a pagar sis milions

99. Tayllerand és considerat malvat perquè es mofava d'Azara: «alargó la mano y prorumpió “¿cómo se duerme Azara! Está retratando al vivo á su postradísima monarquía española”». Azara es descrit com un home vell i contrafet que assisteix a les tertúlies més important de París, vegeu MOR, *Elojio*, p. 20.

100. SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 49; LA PARRA, *Manuel Godoy*, pp. 316-321.

101. OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 87. Al *Calaix de sastre* fou descrita així la retirada d'Azara: «Segons notícia de Madrid, o de la cort, S.M. ha retirat de l'ambaixada de París a l'ambaixador, que era lo Sr. de Azara, per ser ja vell caduc, o xaruc; i nombrat en son lloc al senyor don N. Ofarrill. Lo caigut Azara pretén tornar a Roma, tenint un seu palàcio allí; mes diuen si ordre d'anar-se'n a Aragó, sa pàtria», vol. VI 16/9/1803, pp. 248-249.

102. SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 51.

de lliures mensuals a canvi de la neutralitat en el conflicte entre la República Francesa i Anglaterra. El 9 de novembre de 1803, Azara oferia de nou a Godoy la dimissió i el 19 de novembre fou destituït oficialment del càrrec.¹⁰³ A Catalunya, el baró de Maldà consignà en el seu diari alguns dels esdeveniments del diplomàtic a París, per exemple, la seva mediació a comunicar l'entesa entre França i Anglaterra: «Dia 6 d'abril [1803] [...] haver enviat avís a S.M. lo Sr. ambaixador Azara, des de París, [de] quedar ja composta França ab Inglaterra, acerca dels rumors de desavenència entre les dos potències, en lo que ja tinc notar».¹⁰⁴ També la destitució d'Azara de l'Ambaixada a París i el propòsit del diplomàtic de tornar a Roma.¹⁰⁵

Malgrat les complicacions diplomàtiques exposades, durant aquest darrer període Azara participà molt activament en la traducció i publicació dels escrits del seu germà Félix.¹⁰⁶ Probablement desencantat pels esdeveniments polítics, es dedicava quasi exclusivament a gestionar la traducció al francès dels manuscrits. Els *Essais sur l'histoire naturelle des quadrupèdes de la province du Paraguay* (1801) eren estudis basats en l'observació de la flora i la fauna, en els quals es detallava amb molta precisió l'orografia de l'Amèrica Meridional. Un treball que aviat es convertí en una eina imprescindible per als viatgers a aquest continent i serà considerat de valor inqüestionable per a geògrafs i etnògrafs.¹⁰⁷

103. ALCÁZAR, «Azara», p. 32; OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 87; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 52.

104. AMAT, *Calaix de sastre*, 6/4/1803, p. 197.

105. AMAT, *Calaix de sastre*, 16/9/1803, p. 249.

106. Fou tan intensa la participació d'Azara en els textos del seu germà que el mateix Azara escriu en sengles cartes a Iriarte: «Todas las Gacetas me atribuyen a mi la obra de mi hermano sobre los Quadrupedos del Paraguai que elogian tontamente. Ve el journal des *Debay* y el *Publiciste* de 19. Brumaire au g.l» i «Ya habras visto que la obra de los Quadrupedos se anuncia en todas las Gacetas. Y lo bueno es que me la atribuyen a mi». BN, ms. caixa 20089, carpeta 8, núm. 16 i 17: cartes d'Azara a Iriarte de 26/11/1800 i 29/12/1800, transcrites per GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 129 i 134.

107. Diana MARRE, «La cerilla de Darwin (o cómo los juicios sobre la ausencia de información pueden inducir la desvalorización social)», *Scripta Nova. Revista Electrónica*

La intervenció d'Azara està molt clarament descrita en la publicació de l'any 1809 titulada *Voyages dans l'Amérique Méridionale, par don Félix de Azara, commissaire et commandant des limites espagnoles dans le Paraguay depuis 1781 jusqu'en 1801*. Concretament en la part dedicada a l'avertissement de l'éditeur, amb les següents paraules: «Il l'avait fait traduire sous ses yeux, d'après son original espagnol. Son illustre frère, alors ambassadeur d'Espagne en France, l'avait revu et corrigé». Talment com l'ajut, les idees i les recomanacions que Azara proporcionà en el capítol titulat «Notice sur la vie et les écrits de Don Félix de Azara»:

Les deux frères Azara nous offrent un exemple frappant de la justesse de ces révoirs assujétissans de sa place, devint à Rome un philologue distingué, un protecteur éclairé des arts et des lettres; Don Félix, sans livres, sans secours, sans instruction préalable, mais avec des matériaux d'observations qui s'offraient à lui de toutes parts, s'est, parses seuls efforts, placé au premier rang parmi les zoologistes.¹⁰⁸

A Giambattista Bodoni li explicà que havia assistit al Congrés d'Amiens en un carruatge preparat amb un llit per reposar durant el viatge. De nou, com sempre, es lamentava de sentir-se un bàrbar per no tenir altre llibre amb ell que l'*Horaci*.¹⁰⁹

Paral·lelament als conflictes polítics en els quals es va veure involucrat, l'any 1802 Azara enviava a la cort espanyola el *Retrat eqüestre de Bonaparte travessant el Gran Sant Bernat*, encarregat al pintor David. També intervingué en la publicació del poema èpic *Gli animali par-*

nica de Geografia y Ciencias Sociales, 69 (19), número extraordinari dedicat al II Col·loqui Internacional de Geocrítica, 1 d'agost de 2000.

108. Félix de AZARA, *Voyages dans l'Amérique Méridionale, par don Félix de Azara, commissaire et commandant des limites espagnoles dans le Paraguay depuis 1781 jusqu'en 1801*, 1809, «Avertissement de l'éditeur» i pp. XIII-XXVII.

109. Carta d'Azara a Bodoni des d'Amiens de 8 de febrer de 1802. CIVARELLA, *De Azara-Bodoni*, II, pp. 175-176.

lanti del seu protegit Giambattista Casti. Així mateix fundà a París una associació com les antigues societats romanes o reunió d'un petit cercle d'amics, entre els quals hi assistien Giambattista Casti i Ennio Quirino Visconti, col·laborador i expert en antiguitats, nomenat professor i director del nou Museu de les Arts francès per estudiar i controlar l'entrada de les obres espoliades italianes.¹¹⁰ Azara obtingué el títol d'acadèmic honorari de l'Acadèmia d'Història i, el 27 de juliol de 1802, fou nomenat soci de l'Accademia Colombaria a Florència, especialitzada en l'estudi de la ciència antiquària i de la història natural. D'altra banda, el 23 de setembre de 1802 acceptà les credencials de ministre plenipotenenciari de la República italiana.¹¹¹

Aquest any també coincidí amb l'arribada a París del seu germà, el naturalista Félix de Azara, amb el qual, després de trenta-set anys, es tornaven a trobar.¹¹² El propòsit de tots dos fou de no separar-se més i de deslliurar-se de responsabilitats.¹¹³

110. Trobareu informació sobre les obres espoliades a Étienne MICHON, «L'Hermès d'Alexandre dit Hermès Azara», *Revue Archéologique* (París), 7 (gener-febrer del 1906), p. 195; Ferdinand BOYER, *Le monde des arts en Italie et la France de la Révolution et de l'Empire*, Societá Editrice Internazionale, Toríno, 1969, p. 184; G. GUALAN- DI, «Neoclassico e antico. Problemi e aspetti dell'archeologia nell'età neoclassica», *Ricerche di Storia dell'arte*, 8 (1979), pp. 5-26; i GARCÍA, «José Nicolás de Azara», pp. 665-673.

111. CACCIOTTI, «La collezione», p. 3; i JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, pp. 78-79.

112. Només havien tingut ocasió de coincidir dos dies a Barcelona abans de marxar Félix cap a Amèrica i José Nicolás tornar cap a Roma. Després del seu reencontre a París al juliol del 1802, no se separaran fins a la mort del diplomàtic. B. S. Castellanos de Losada, *Álbum nacional y extranjero en honor del caballero Azara, Corona científica, literaria, artística y política que las Universidades, Academias, Maestranzas [...] consagran a la buena memoria del célebre diplomático y [...] literato español [...] D. José Nicolás de Azara y Perera [...]*, Alejandro Fuentesnebro, Madrid, 1856, p. 72.

113. «Mi determinacion es de acabar mis dias apartado de todo empleo y manexo de Gobierno, y me disponga a partir a Italia luego que la guerra permita hacer el viaje con seguridad, y que las cosas de Roma se establezcan de una manera que pueda vivir en ella con tranquilidad, y filosoficamete en Tivoli donde tengo un casino que

Presentà al seu germà els seus amics, nobles i membres de l'exèrcit, però especialment els naturalistes, els quals no dubtaren a dur-lo a les seves acadèmies i reunions científiques.¹¹⁴ Napoleó s'aproximà a través d'Azara a Félix amb la idea d'aconseguir informació sobre les mines existents a Brasil, per si fos necessari conquerir aquest territori per abastar les seves tropes de matèries primeres en cas de guerra.¹¹⁵

A París, malgrat ocupar pràcticament tot el seu temps a resoldre qüestions burocràtiques, com ja hem esmentat, Azara estava al dia de les noves edicions. A les seves *Memorias* citava que estava llegint *El Quixot* de Juan Antonio Pellicer, obra de la qual s'editaren els darrers volums el 1800 a Madrid,¹¹⁶ i al seu amic Bernardo Iriarte li feia saber que estava llegint *El Quixot*, el 13 de novembre de 1801, després de tractar qüestions polítiques: «Leo entretanto a Ciceron y a dn. Quixote y corra la bola».¹¹⁷

Azara revisqué a París el seu interès per tot el que significava escriure en llenguatge castellà del Segle d'Or. La idea era preservar-lo i

“delicioso” fue mi delicia en tiempos que parecia dichosos, y espero que lo sera aun con mas razon quando vivire alli con mis amigos, “olvidado” olvidando los negocios ajenos, y ocupandome de cultivar mi Espiritu. Hago los mismos votos que mi grande Horacio hacia dos mil años hace: Tibur Argaeo positum Colono // Sit meae sedes utinam senectae // Sit modus lasso maris, et viarum, // Militiaeque», AZARA, *Revoluciones de Roma*, pp. 503-519 i 504-520, citat per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 486.

114. CASTELLANOS, *Historia*, II, pp. 240 i 295.

115. André FUGIER, *Napoléon et l'Espagne 1799-1808*, 2 vol., Félix Alcan, París, 1930.

116. «Luego que hube despachado a Berlin y Madrid los correos que he dicho, quedé mui descansado y avisé por un billete a Talleyrand lo que acababa de sucederme, encargandole que lo comunicase al Directorio. Vino inmediatamente cho Ministro a verme con el semblante todo mudado y conpungido, y se admiro de hallarme leyendo la historia de dn Quixote en la excelente nueva Edicion que acababa de darnos Pellicer», AZARA, *Revoluciones de Roma*, pp. 492-508, citat per SÁNCHEZ, *Las memorias*, pp. 482-483.

117. Carta d'Azara a Iriarte París del 13/11/1801, citada per SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 482, n. 372. Azara havia contribuït al fet que Pellicer obtingués una pensió. BNC, Fons Torres i Amat, docs. 271 i 375, estudiades per GARCÍA, «El Quixot», pp. 5-7, i transcrites en GARCÍA, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 99 i 101.

continuar amb un projecte que havia iniciat amb la publicació de les *Obras de Garcilaso de la Vega* (1765),¹¹⁸ feia uns quaranta anys, abans de marxar destinat com a agent de precos a Roma, l'any 1766. Juan Antonio Pellicer contribuïa amb aquest treball a mantenir l'afecció del diplomàtic, i, d'altra banda, la ironia i la sàtira d'*El Quixot* tenia un sentit especial per a Azara,¹¹⁹ molt apropiades per relacionar i identificar algunes de les situacions de fragilitat física i política en les quals es va veure implicat en aquests darrers anys de la seva vida.¹²⁰

Una vegada deslliurat de totes les seves obligacions d'home d'estat, preparà el seu retorn a Roma, acompanyat del seu germà Félix. La intenció de José Nicolás de Azara era tornar a Itàlia per passar allí els darrers anys, per gaudir de les col·leccions i llibres, que al llarg de trenta anys havia acumulat. Malgrat la força d'aquest desig es va posar malalt i va escriure al seu amic Bernardo Iriarte: «No quisiera dexar mis huesos en el cementerio de Montmatre, porque ahí alli mui mala compañía. Espero llevarlos *ad Limina apostolorum*».¹²¹ L'última carta d'Azara anà dirigida a Pedro Ceballos el 13 de gener de 1804, en la qual repetia aquesta darrera voluntat de tornar a Roma.¹²²

118. José Nicolás de AZARA, *Obras de Garcilaso de la Vega, ilustradas con notas de Azara*, Imprenta Real de la Gaceta, Madrid, 1765, reeditada per Sancha en 1788 i 1796, pp. X-XX; J. SEMPERE Y GUARINOS, «Azara», en *Ensayo de una biblioteca española de los mejores escritores del reynado de Carlos III*, Imprenta Real, Madrid, 1785, I, pp. 176-177; MOR, *Elojio*, p. 22; CASTELLANOS, *Historia*, I, p. 20; CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 56 i 73; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 154, n. 229; JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, p. 15; SÁNCHEZ, *La biblioteca*, p. 162; SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 10, i GARCÍA, *José Nicolás de Azara*.

119. Azara a la seva biblioteca comptava amb diverses edicions del Cervantes. Vegeu SÁNCHEZ, *La biblioteca*, pp. 94-95, núms. 542-546.

120. Valoreu el valor maiansà (de Maians i Siscar a *Vida de Cervantes*) de l'obra per Azara en SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 161.

121. BN, ms. 20090, carta del 7/1/1794 transcrita parcialment en SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 63.

122. SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 64.

El 7 de gener de 1804 escriví a Iriarte sense saber que li quedaven pocs dies de vida, però intuïnt el que aviat succeiria.¹²³ El 26 de gener de 1804, Azara morí a la capital francesa. Fou enterrat amb gran pompa al cementiri de Montmartre per disposició del cònsol Bonaparte i les despulles foren enviades a Barbuñales.¹²⁴

Giambattista Bodoni, a la mort del seu amic, estampà les següents paraules:

Han transcurrido casi 30 años desde que aquel gran amante de las Letras y las Artes me concedió su amistad y su benevolencia, y llevaré su recuerdo esculpido en mi corazón el resto de mis días. Aquel incomparable diplomático ha sido víctima de las intrigas y de la envidia, contra cuyos embates resistió como un verdadero Filósofo.¹²⁵

L'escultor de cambra Pascual Cortés, un dels seus amics i col·laboradors entre els pensionats a Roma, li erigí un monument sepulcral a la capella de San Juan Baptista de l'església de Barbuñales, propietat de la família. Les restes mortals foren traslladades des de París a aquest sepulcre l'abril del 1806. A l'urna s'esculpí el retrat d'Azara en un medalló de marbre blanc, enmig de dos nens plorosos amb la trompeta de la fama.¹²⁶ A Catalunya també va ser notícia la mort d'Azara. El baró de Maldà escriví:

123. BN, ms. 20090, carta transcrita parcialment en SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 63.

124. MOR, *Elojio*, p. 20; OLAECHEA, «José Nicolás de Azara», p. 46. Hi ha sospites que fou enverinat: «Aquí aumentan que su muerte acahecida en 26 de Hhnero, fue de resultas de un convite en casa del primer consul, y que hay sospechas de que ha sido enbenenado; que Bonaparte ha hecho y hacia las mayores pesquisas para averiguar la verdad», BN, ms. 20089, transcrit en SÁNCHEZ, *Las memorias*, p. 63, n. 308.

125. Salvadora NICOLÁS, «José Nicolás de Azara, excelente representante en Italia del pensamiento ilustrado español de talante más europeísta», *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, 20 (1985), pp. 123-135.

126. Fou obra del seu pensionat Pascual Cortés. ARCO, «Azara»; JORDÁN, *José Nicolás de Azara*, p. 330.

Ha mort, sens haver pogut rebre los sacraments pere haver-se del tot luego inhabilitat, lo Sr. Azara, ambaixador de París, que havia fet gran eco en tot Europa en temps de la guerra de França, en Roma, que n'era ministre, que tenia los ministeris als punys ab sa gran política; caigut después, i tornat a alçar fins al punt d'ambaixador de París, a sa cort. Que la mort —que no perdona a rei ni a roc, és dir, a ningú, sia ambaixador, sia rei, sia príncep, sia granda, sia ric, sia pobre, sia gran, sia xic— hàgia trobada ab bona disposició la sua ànima peer salvar-la Déu Nostre Senyor. Amén. I de qui se'n parlava tant, queda com si tal Azara no hagués estat. [...] Bon mirall est ab què se deu mirar lo qui al present pot dir-se que trastorna tot lo govern d'Espanya, lo generalíssim Príncep de la Pau, que, quant menos pènsie, desaprèquia; i si algun rival no el fa caure, de segur la mort lo farà caure, i pitjor que al senyor ambaixador Azara, pués los medis que aplica no són segurs per alcançar del Totpoderós una bona mort i, ab esta, la salvació de la sua ànima, que com a pròxim tots li devem desitjar. I que Déu li'n fàcia la gràcia. Amén.¹²⁷

127. AMAT, *Calaix de sastre*, 12/2/1804, p. 14.